

"باید از گذشته درس بیاموزیم"

نه اینکه در گذشته‌ها زندگی کنیم"

(آنتونی رابینز)

نقبی بر طرح‌وارهٔ سروش دباغ از عرفان مدرن

شاید برای بسیاری از خوانندگان و پژوهندگان عرفان این سوال مطرح باشد که: آیا می‌توان از گذاری روشمند و البته تحقیق‌پذیر از عرفان کلاسیک به عرفان مدرن سراغ گرفت و کم و کیف آن را برشمرد؟! آیا می‌توان براساس مقتضیات دوران به عرفانی نوین اشارت کرد و حدود و ثغور آن را مبین ساخت؟! و آیا می‌توان عرفان مدرن را با عرفان سنتی قیاس نمود و تفاهم‌ها و تفاوت‌ها را وااشکافت؟! و این همان کاری است که استاد برجسته اخلاق، عرفان و دین، سروش دباغ بدان اقدام ورزیده است، که حَقاً جای تأمل و قلمفرسایی دارد.

باری، این استاد ممتاز دانشگاه در قالب پروژه‌ای تحت عنوان «طرح‌واره‌ای از عرفان مدرن» بر آن شده است تا با اخذ متدی تطبیقی که البته رنگ و بویی فلسفی و هرمنوتیستی دارد به بررسی گفتمان و لذا ماهیت عرفان سنتی و جدید پردازد و به نحوی شایسته جهان‌بینی توسعه‌یافته عرفای مدرن نسبت به عرفای کهن را بازبشناسد. جهان‌بینی-ای که حَقاً نمی‌شود آن را ندید انگاشت و از آن ساده عبور نمود.

علی‌ای حال، نگارنده این سطور بر آن است که در قالب نوشتاری کوتاه و البته با توجه به مفاد پروژه «طرح‌واره‌ای از عرفان مدرن» به بررسی و ایضاح این اثر دست‌یازند و به ذکر نکاتی چند مبادرت ورزد، که البته امید است این امر از غنای اصل کار نکاهد و آن را مخدوش نسازد. و حال نکات مربوطه در این باره:

نقب ذیل پیرامون عرفای کلاسیک و مدرن ایرانی/اسلامی است***

۱- آنچه این استاد برجسته در این سلسله مقالات/پروژه تحت عنوان **عرفان مدرن** بدان پرداخته‌اند، در واقع راه حل درست بازخوانی عرفان کلاسیک خصوصاً عرفان شیخ رومی، شیخ محمود شبستری و... و مواجهه بازاندیشانه‌ی آن در روزگار به قول اینجانب **متافیزیک‌بالغ شده** است. کاری که در نهایت صعب‌الوصولی، حَقاً قابل درک است و می‌شود چون ایشان آن را رسالت کار دانست.

۲- آنچه که به درستی تئوری سروش دباغ بر پایهٔ آن بنا می‌گردد، اذغانی است که این نواندیش دینی در این پروژه میان سنت و مدرنیته قائل می‌شود و آن را لازمه حرکت در این مسیر می‌داند، که حَقاً این تشخیص بجا، ضروری و هوشمندانه است، و همانا موثر محرکهٔ این پروژه: «مقولهٔ عرفان مدرن» به روایت نگارنده در این سلسله مقالات، با عنایت به گسست معرفتی میان سنت و مدرنیته صورت‌بندی شده، ذیل مفهوم «دینداری تجربت‌اندیش» گنجانده شده، در پی بازخوانی انتقادی سنتِ ستبر عرفانی است و از نگرش و سلوک عرفانی در جهان راززدایی شدهٔ کنونی سراغ می‌گیرد و مولفه‌ها و مقومات آن را به بحث می‌گذارد. (طرح‌واره‌ای از عرفان مدرن/ش ۴/من چه سبزم امروز)

۳- در این طرح‌واره، ایشان بر نقطه‌ای انگشت نهاده‌اند که به واقع پاشنه‌ی آشیل عرفان کلاسیک نیز هست، نقطه‌ای که بنده آن را **خودفراموشی در پای خدا** می‌نامم. آنهم با این تشریح که: **تجربه‌گر امر قدسی در تأملات و تحولات خویش**

به جای افزودن او در من، من را در او فراموش می‌کند و هیچگاه نیز خواهان اعتراف به من گم‌شده نیست. مثلاً

در مثنوی معنوی همه چیز به این ختم می‌شود که «فنا فی الله» اتفاق بیوفتد و آدمی از من به او تحول یابد، که همانا لازمه چنین کاری نیز تفریق همه امور از همان وحدت رمز آلود است: همچنین جویای درگاه خدا/ چون خدا آمد شود جوینده (د ۳/ب ۲۲۴) بنابراین، در چنین عرفانی به نقل از اقبال (و از او نیز به نقل از عبدالقدوس گانگهی)، عارف غایت تمنایش این است که با خدا یکی شود و (چون یکی شد) دیگر به زمین و همزیستی با دیگری پردازد. که این اصل در عرفان مدرن به شکل قهرمانانه‌ای از طریق بقا در دیگری جایگزین می‌گردد. (و حقاً جان کلام نظریه سروش دباغ، و البته بزرگترین ابتکار و نوآوری آن نیز در همین جاست).

۴- دیدگاه این استاد برجسته اخلاق پیرامون عرفان کلاسیک به درسی ناظر بر بیگانگی «من» در دو جبهه است: (۱) بیگانگی من از من، و (۲) بیگانگی من از دیگری. و این در حالی است که در عرفان مدرن، عارف نسبت به هیچ چیز بی‌احساس نیست و آن را رها و پوچ نمی‌انگارد، که این از مثال‌های دقیق ایشان از سهراب سپهری، و نیز از این شعر فریدون مشیری به وضوح مشهود است:

«من که از پژمردن یک شاخه گل / از نگاه ساکت یک کودک بیمار / از فغان یک قناری در قفس / از غم یک مرد در زنجیر / حتی قاتلی بر دار / اشک در چشمان و بغض در گلوست / و ندرین ایام، زهرم در پیاله، زهر مارم در سبوست / مرگ او را از کجا باور کنم؟...» (اشکی بر گذرگاه تاریخ)

۵- دیگر مورد قابل تحسین پروژه حاضر، اعتبار قائل شدن، و حتی از آن اساسی‌تر - وسعت بخشیدن به حقیقت دیگری است، دیگری - ای که همانا می‌تواند از نعمت‌های کون و مکانی طبیعی تا اگریستانسپیل باشندگان انسانی را در برگیرد و به کنش و واکنش با جملگی پردازد. و این در حالی است که چنین مهمی در عرفان کلاسیک به واقع در پراتنژ می‌رود و مغفول می‌ماند، که همانا نمونه‌های آن نیز چنین است: «همچنین دنیا اگرچه خوش شکفت / بانگ زد هم بی‌وفایی خویش گفت (د ۴/ب ۶۱) این جهان و اهل او بی‌حاصلند / هر دو اندر بی‌وفایی یکدلند / زاده دنیا چو دنیا بی‌وفاست / گرچه رو آرد به تو آن رو قفاست (د ۴/ب ۶۲)، مجو درستی عهد از جهان سست نهاد / که این عجوز عروس هزار داماد است (حافظ/غ ۳۷). و این در شرایطی است که مثلاً مشیری در کنار نمونه‌های فوق‌الذکر این طرح‌واره می‌آورد:

«زرد و نیلی و بنفش / سبز و آبی و کبود / با بنفشه‌ها نشسته‌ام / سال‌های سال / صبح‌های زود / در کنار چشمه سحر / سر نهاده روی شانه‌های یکدیگر / گیسوان خیشان بدست باد / چهره‌ها نهفته در پناه سایه‌های شرم / رنگ‌ها شکفته در زلال عطرهای گرم / می‌تراود از سکوت دلپذیرشان / بهترین ترانه / بهترین سرود». (بهترین بهترین من)

و نیز شریعتی می‌گوید:

کسی خویشان را می‌تواند بشناسد که در همان حال، دیگری را می‌تواند بشناسد. (هنر/ص ۶)

۶- نکته دیگری که این طرح‌واره عرفان مدرن بدان می‌پردازد، و به درستی هم بدان می‌پردازد - اذعان به گشودگی (قابطه) عرفان مدرن و بستگی (قابطه) عرفان کلاسیک نسبت به سایر منابع معرفت‌ساز است، که این به واقع پژوهنده بی‌طرف را می‌آزارد. مثلاً مولوی می‌آورد: «خرده‌کاریهای علم هندسه / یا نجوم و علم طب و فلسفه / که تعلق با همین دنیاستش / ره به هفتم آسمان بر نیستش / این همه علم بنای آخرست / که عماد بود گاو و اشترست / بهر استبقای حیوان چند روز / نام آن کردند این گیجان رموز / علم راه

حق و علم منزلش / صاحب دل داند آن را با دلش» (د ۴/ب ۵۶) و در این حالی است که شریعتی__ در مقام عارف مدرن__ آنهم من باب هنر و فلسفه می گوید:

چه موش آدمیانی که فقط از بازی با سکه در عمر لذت می برند و چه گاو انسانهایی که فقط از آخور آباد و زیر سایه درخت چاق می شوند . من اگر خودم بودم و خودم، فلسفه می خواندم و هنر . تنها این دو است که دنیا برای من دارد. خوراکم فلسفه و شرابم هنر و دیگر بس! (وصیت نامه دکتر شریعتی)

۷- نکته دیگری که در اینجا می توان به موارد بالا افزود، نگاه منفی (قابطه) عرفای کلاسیک و نگاه مثبت (قابطه) عرفای مدرن به منزلت و مقام زن،__ و نیز سایر مسائل همچون اختیار، مسئولیت اجتماعی، و...__ است، که حقاً تئوری سروش دباغ این مشکل را نیز حل می نماید. به عنوان مثال در نگاه به زن مولوی می آورد: «فضل مردان بر زن ای حالی پرست / زن بود که مرد پایان بین تر است» (د ۶۱/۴) و نیز شیخ شبستری می گوید: «زنان چون ناقصات عقل و دینند / چرا مردان ره ایشان گزینند» (گلشن راز / ب ۹) و این در حالی است که بر خلاف ایشان شاملو می گوید:

چیزی عظیم تر از همه ستاره ها

تمام خدایان

قلب زنی که مرا کودک دست نواز دامن خود کند!

چرا که من دیرگاهی است جز این هیبت تنهایی که به دندان سرد بیگانگی جویده شده است نبودم (شعر

نزل آخرین ازوا)

۸- طرح واره حاضر به واقع بر فریضه ای انگشت می گذارد که__ به گمان نگارنده__ می توان آن را: «**طرحریزی عرفان مدرن بر شاکله متافریک بالغ شده**» نامید. یعنی همان عرفان تکامل یافته ای که هم ناظر آرمانی را در جای خود می بیند، هم نظاره کننده دیگری پذیر را و هم مناظر تکثر دامنه را. باری، تئوری مدبرانه سروش دباغ بیانگر ضرورت این حرکت است: حرکت از «سلوک رفتی به سوی خدا / فنا فی الله»، به «سلوک رفت و برگشتی میان خدا، من و دیگری». که این مسلماً محصول کوچکی نیست.

۹- دیگر امتیاز این تئوری قائلیت تمایز میان تجربه عرفانی و تجربه دینی است، تمایزی که به واقع می باید مدنظر دیگر پژوهندگان عرصه مذکور نیز قرار گیرد و بدان اهتمام شود.

۱۰- دیگر نکته ای که می باید بدان اشاره نمایم، و حقاً فریضه است که بدان اشاره نمایم، رعایت تفاوتی است که این نواندیش برجسته دینی میان عرفای کلاسیک__ آنهم پیرامون امور اجتماعی، سیاسی و...__ قائل شده اند که همانا این تمایز گذاری درست، بجا و قابل تأمل است. به گمان این حقیر، می باید به این کلام استاد **بهاالدین خرمشاهی** توجه داشت: که **مولوی عارف شاعر بود و حافظ شاعر عارف**، و اینکه مولانا به پیرایشگری خویش می پراخت و حافظ به اصلاح اجتماعی نیز. (که این البته پیرامون حافظ نیز امری نسبی است). + (به علاوه)، همچنین رعایت این تمایز گذاری میان عرفای مدرن نیز جای تمجید دارد.

۱۱- دیگر مورد قابل ذکر در این باره، تلاش این طرح‌واره جهت آشتی دادن عرفان: __ یعنی تجربیات ناب کبوترانه، و در کل: توانایی توان‌تر شدن در خود، خدا و دیگری، __ با این زیست‌جهان متمایل به عریانی است. آنهم عیرانی-ای مذموم، و نه ممدوح. که این خود سزاوار پاسداشت است. و:

۱۲- بهتر است نکته پایانی را از زبان خود سهراب __ یعنی یکی از برجسته‌ترین عرفای مدرن ایران/اسلامی __ بیان نمایم، و آن اینک:

«ابری نیست/بادی نیست/می‌نشینم لب حوض/گردش ماهی‌ها/روشنی، من، گل آب/پکی خوشه زیست/مادرم
ریحان می‌چیند/نان و ریحان و پنیر/آسمانی بی‌ابر/اطلسی‌هایی تر/رستگاری نزدیک/لای گل‌های حیاط/نور در
کاسه مس چه نوازش‌ها می‌ریزد/نردبان از سر دیوار بلند/صبح را روی زمین می‌آرد/پشت لبخندی پنهان هر
چیز/روزی دارد دیوار زمان/که از آن چهره من پیدا است.
چیزهایی هست که نمی‌دانم/می‌دانم سبزه‌ای را بکنم/خواهم مرد/می‌روم بالا تا اوج/من پر از بال و پر/راه
می‌بینم در ظلمت/من پر از فانوسم/من پر از نورم و شن/و پر از دار و درخت/پریم از راه، از پل، از رود، از
موج/پریم از سایه برگی در آب/چه درونم تنهاست» (هشت کتاب/روشنی، من، گل، آب).

نتیجتاً «طرح‌واره‌ای از عرفان مدرن» پروژه‌ای است که محققانه به بازخوانی عرفان کلاسیک و خوانش معرفت‌شناسانه، وجودشناسانه و انسان‌شناسانه __ و نیز اخلاقی/سیاسی/عبادی __ از عرفان مدرن می‌پردازد و نحوه ارتباط آن با عرفان کهن را __ که به اعتقاد خود سروش دباغ از نوع عموم و خصوص من وجه است __ مشخص می‌سازد. این پروژه دست بر مهمی می‌گذارد که نیاز به نوعی گذار از عرفان کهن به عرفان نوین را حتمی می‌نماید و آن را در چشم دل‌بصیرتان آگاه و جیه جلوه می‌دهد. گذاری که وفق مقتضات این دوران حقا دور از باور نیست و نمی‌تواند باشد.

و اینهم کلامی از فردریش نیچه فیلسوف شهیر آلمانی به عنوان حسن ختام: «دوست می‌دارم آن را که پیشایش کردارش کلام زرین می‌گستراند، و همواره بیش از آنچه نوید می‌دهد به جای می‌آورد».

حسین پورفرج

بیست و یکم اردیبهشت ماه هزار و سیصد و نود و چهار